

Literatura in duševnost (predgovor)

Igor Žunkovič

Literatura lahko verodostojno pripoveduje o zgodovinskem in družbenem svetu ter okolju, v katerem živimo, a tudi v odnosu do zgodovinskega, družbenega in okoljskega je njeno tradicionalno delovišče (človeška) duševnost. V njej že od najstarejših besedil najdemo stremljenje po višjem, transcendentnem. Psihologija in psihoanaliza sta pred dobrim stoletjem začeli z znanstvenim raziskovanjem človeške duševnosti in ob koncu 20. stoletja je literarna veda s psihonarologijo in kognitivno naratologijo povsem trdno stopila na pot raziskovanja razmerja med literaturo in duševnostjo.

Po drugi strani že vse od Platona vemo, da literatura vpliva na bralce. Nekaterim pomeni inspiracijo, drugim uteho in tretjim zabavo. Učitelji ugotavljajo in znanstvene raziskave jim potrjujejo, da imajo otroci, ki več berejo, boljši akademski uspeh, kognitivne raziskave pa celo kažejo, da so bralci literature bolj empatični in sposobni bolje razumeti misli, namene in občutja drugih ljudi. Literatura in duševnost torej vstopata v različne stike na več ravneh, na ravni literarnih oseb, žanrov, literarnega sloga, a tudi na ravni bralcev, čustev, empatičnega doživljanja in mišljenja. Ne nazadnje številni znanstveniki prepoznajo velik družbeni prispevek literature prav zaradi njenega vpogleda v človeško duševnost.

Kakšno je sodobno razumevanje duševnosti v literaturi, kako so literati v preteklosti dojemali duševnost in kako se to vidi v njihovih literarnih besedilih, kakšno je razmerje med literaturo in čustvi, kakšne duševne vsebine (in na kakšen način) uprizarja otroška književnost, zakaj med branjem literature lahko občutimo bolečino in ali je branje literature lahko koristno za naše duševno zdravje – to so le nekatera od možnih vprašanj, ki si jih zastavljamo, ko raziskujemo pomene duševnosti v odnosu do literature in obratno.

Interpretativno razmišljanje o notranjem, duševnem življenju literarnih oseb, njihovih občutkih, (pogosto iluzornih) pričakovanjih in namerah, ki vodijo njihova ravnanja, je eno od temeljnih področij ne le znanstvene literarne vede, temveč kar branja literature nasploh. Odpira namreč dvojce problemskih področij – duševnost literarnih oseb in doživljanje bralcev in bralk –, ki sta v luči sodobne literarne teorije

različni, a obenem močno prepleteni in medsebojno odvisni. Marissa Bortolussi in Peter Dixon v svoji prelomni knjigi *Psihonoratologija* izhajata iz prepričanja, da bralke in bralci literarne osebe prek branja konstruiramo s pomočjo istih kognitivnih mehanizmov, kot doživljamo ljudi v svojem vsakdanu. To izhodišče je po eni strani razumljivo, saj k njemu vodijo kognitivno-psihološka in filozofska spoznanja vse od devetdesetih let prejšnjega stoletja, po drugi strani pa literarna teorija vendarle razlikuje med avtorjem, implicitnim avtorjem, pripovedovalcem, literarno osebo, implicitnim bralcem in bralcem kot različnimi instancami znotraj literarnega diskurza, zaradi česar je površno enačenje duševnosti literarnih oseb in duševnosti bralcev enako problematično kot postavljanje prehitrih vezi med njima.

Tematski sklop »Literatura in duševnost« je torej namenjen raziskovanju duševnosti v literaturi in literature v duševnosti z vidika aktualnih literarnoteoretičnih vidikov, še posebej kognitivnih, psihoanalitičnih in tudi fenomenoloških. A teoretični pogledi se v literarni vedi zmeraj dopolnjujejo z interpretativnimi in analitičnimi branji literarnih besedil, prek katerih se presojajo in preverjajo, zato drugo vrsto besedil v tematskem sklopu pomenijo analize vsebinskih značilnosti izbranih literarnih besedil, ki v ospredje postavljajo duševne bolezni in tudi zapletena soočenja literarnih oseb z boleznimi in bolečinami. To pa so že vprašanja, ki zadevajo področji literarne etike in predvsem razmišljanja o vlogi literature v terapevtskih procesih, psihiatriji in biblioterapiji.

S psihiatričnega vidika se problematike razmerja med literaturo, duševnostjo in psihiatrijo lotita **Borut Škodlar** in **Martin Peter Kastelic**. Zanima ju avtobiografija kot žanr, ki ima transformativen potencial, kar raziščeta prek razlikovanja med ipseiteto in identiteto, pri čemer predvsem sledjo pojmujeta kot podlago avtobiografije. Naratološka analiza pripovedovanja o sebi jima razgrne možne načine, na katere je mogoče konstruirati identiteto, kot ključno pa se izkaže vprašanje zanesljivosti ali bolje rečeno nezanesljivosti avtobiografske pripovedi. Ugotavljata, da je za psihiatrijo pomembno razlikovanje med pripovedujočim in pripovedovanim jazom ali sebstvom, ki bralcem ne omogoča le prepoznave in razumevanja določenih duševnih stanj literarnih oseb, ampak »refleksijo in predelavo« oziroma, kot pravita, »mentalizacijo [...] svojega življenja«.

Podoben pogled na rabo literature v terapevtskih procesih analizira **Davor Piskač**. Izhodišče njegovega razmišljanja tvorita sistemska teorija in pojmovanje konceptualne metafore kot čustvene konceptualne metafore. Slednje razume kot simbolno proizvedene medije, ki služijo komunikaciji med različnimi domenami, na primer literaturo in psihologijo.

Jedro njegove analize je spoznanje, da lahko literarna biblioterapija prek obravnavanja čustvenih izkustev literarnih oseb s pomočjo analize čustvenih konceptualnih metafor nagovarja bralčevo duševnost, njeno rast in gotovost.

Vanesa Mataj razišče prav tiste vidike romana Florijana Lipuša *Boštjanov let*, ki bi lahko bili naslovljeni tudi v kakšnem psihiatričnem ali biblioterapevtskem branju. Izpostavlja namreč travmatični dogodek iz protagonistovega otroštva, ki ima za posledico specifično narativno gradnjo njegove identitete, tako da sledi predvsem enemu simbolnemu motivu, povzetemu po bitju iz slovenske mitologije. Z vidika avtoričine analize »literarna strukturacija skupnih človeških temeljnih izkustev« utemeljuje moč, ki jo lahko ima literatura na posameznika in njegovo sposobnost bivanja in doživljanja.

Z vidika literarne teorije je vsekakor zanimiva še množica pristopov, ki analizirajo duševnost literarnih oseb in celo avtorjev v odnosu do njihovih besedil in izmišljenih literarnih likov. Takšna je seveda tradicija psihoanalize v literarni vedi, ki jo v pričujočem tematskem izboru predstavlja **Katalin Ludmán** s svojo analizo na Slovenskem morda manj znanega, a pomembnega madžarskega avtorja Pétra Hajnóczya. Izpostavlja dve njegovi kratki zgodbi, in sicer »Kurjač« in »Krvodajalec«, ki imata podobno motivno izhodišče – kritika birokracije, boj posameznika za uveljavitev v družbi –, zapisani sta v dokumentarnem stilu in delujeta kot »študiji primerov« protagonistovih zablod. Avtorica vzporeja psihoanalitično vsebino besedil in po eni strani njihove avtobiografske vidike, navezujoč se na duševno bolezen, po drugi strani pa njihovo morebitno terapevtsko vlogo, še posebej v psihiatričnem okvirju.

Z reprezentacijo bolezni v sodobnem slovenskem romanu se ukvarja **Alojzija Zupan Sosič**. Osredotoča se na družbeni pomen bolezni, to je na analogno razmerje med boleznijo in družbenim svetom (kapitalizem, kulturni spomin), ki ga romani opisujejo. Obenem pa tematizacije odvisnosti, ki jo obravnava, ne poveže le z avtorjevo avtobiografijo, ampak tudi z okoljem, v katerem odvisnost obstaja kot fenomen, to je kot stigma ali kot strukturna diskriminacija. Kot posebno kvaliteto vseh obravnavanih romanov pojmuje njihovo večperspektivnost oziroma večpomenskost bolezni, ki prehaja od diagnoze psihofizičnega stanja posameznice ali posameznika do diagnoze družbenega problema.

Z analizo družbenega vidika duševnosti nadaljuje **Robert Smid**, ki se metodološko nasloni na lacanovsko psihoanalizo in dekonstrukcijo, delno pa tudi feministično teorijo, saj analizira podobo monstroznega na klasičnih primerih iz angleške književnosti – *Frankensteina* Mary Schelley in *Skrivnostni otok dr. Moreauja* H. G. Wellsa. Monstruozno

oziroma pošastno najprej opredeli kot nekaj neulovljivega, mejnega, kar se nahaja med vse in nič, skratka presežnega. V nadaljevanju pa izpostavi predvsem podobo/tropos matere (in posledično očeta), ki na simbolni ravni nastopa v obeh besedilih ne le prek tematizacije pošasti ženskega spola, temveč tudi prek tematizacije nenaravnega spočenjanja življenja. S tega vidika nazadnje obe analizi združi v pojmovanje hibridnosti kot paradoksnega pokazatelja meja binarnosti.

Podobno razkriva pošastnost v literaturi razmišljanje **Vesne Kondrič Horvat** o *Marsu* Fritza Zorna. Pošastna namreč ni samo bolezen, ki razžira protagonistovo telo, temveč družba, ki bolezen povzroča. Ne gre več za analogijo med bolnostjo posameznika in bolnostjo družbe, ampak za vprašanje odgovornosti, ki jo ima družba do posameznika – za analizo načinov, na katere družba povzroča bolezen pri posamezniku. Po dolgotrajni depresiji in dvomih pošastni maligni limfom protagonistu pomeni olajšanje. Če je rak povzročila družbeno vzpostavljena nevroza, za katero protagonist ne najde mesta, potem je ugotovitev, da v posamezniku raste neko drugo, tuje, kar ga bo »požrla in uničila«, morda resnično osvobajajoče.

Mateja Pezdirc Bartol v prispevku »Izražanje čustva žalosti v sodobnih slikanicah« odpre eno od najaktualnejših tem v kognitivni literarni vedi, to je vprašanje delovanja in izražanja čustev v literaturi. Slednja so namreč – o tem pravzaprav z drugačnega vidika govori že Piskačev prispevek – tista, ki tvorijo jedro učinka, ki ga ima literarno besedilo na bralca, pri čemer je to še posebej pomembno, kadar govorimo o zelo mladih bralcih, katerim so namenjene slikanice. Zato je pomembna avtoričina ugotovitev, da imajo slikanice ključno vlogo pri seznanjanju otrok z najrazličnejšo paletto čustev prav zato, ker je v njih žalost izražena bimodalno, to je skozi verbalno in tudi vizualno komunikacijo. Pri tem se ključno navezuje na spoznanja kognitivne literarne vede, ki opozarja na vidno naravo človeške kognicije in odločilno vlogo, ki jo imajo na razumevanje slikanic v njih izrisane vidne podobe.

Zadnja analiza v tematskem sklopu se neposredno dotika teme, ki jo vsaj v drobcih vsebujejo tudi vse druge študije, to je razmerja med literaturo in etiko. Avtorica **Ana Medvešek** privzame klasifikacijo treh vrst etičnega potenciala v literarnem besedilu finske komparativistke Hanne Meretoja in jo uporabi pri oblikovanju lastnega modela za analizo proznih besedil. Avtorica meni, da je mogoče opredeliti, kakšen vpliv imajo točno določeni narativni postopki na etični potencial besedila, to pa potem smiselno uporabiti pri njegovi analizi in interpretaciji. Veljavnost takšnega postopka preveri prek analize Camusovega *Tujca* in Zupanovega *Klementa*.

S tematskim sklopom nikakor ni bilo mogoče zaobjeti celotnega raziskovalnega področja, ki ga odpira tematizacija raznolikih razmerij med literaturo in duševnostjo. Je pa njegov namen, da osvetli vsaj temeljne aktualne poti tega raziskovanja, ki jih bo mogoče zares oceniti šele zgodovinsko, to je pravzaprav za nazaj, ko bo njihov doprinos k literarni vedi in primerjalni književnosti že bolj ali manj jasen. Pred seboj torej nimamo zemljevida, temveč kažipot, v katerem lahko razpoznamo aktualne smeri raziskovanja pomena in literarne vloge različnih vidikov duševnosti, na primer čustev, bolezni, mišljenja, doživljanja idr., pa tudi načinov tega raziskovanja in uporabljenih teorij ter metod. Zdi se, da smo priča vzponu razmišljanj, ki ocenjujejo ne le etično teoretsko, ampak celo praktično, to je predvsem terapevtsko in pedagoško/didaktično rabo literature, pri čemer teoretična izhodišča tvorita psihoanaliza in kognitivna literarna veda. Po drugi strani so v ospredju tematizacije bolezni, in sicer tako vloge fizioloških bolezni za duševna stanja protagonistov kot tudi duševnih bolezni nasploh.